

İLK HÂRİCÎLERDE (MUHAKKİME-İ ŪLÂ) TAHKİM – TEKFİR İLİŞKİSİ

Arbitration (Tahkīm) – Takfīr Relationship in the First Kharijites (al-Muhakkima al-Ūlā)

HAKAN ATALAY

Ar. Gör., Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı,
Balıkesir, Türkiye

Research Assistant, Balıkesir University, Faculty of Divinity, Department of Kalam and History of
Islamic Sects, Balıkesir, Turkey

hakan-atalay@hotmail.fr

<https://orcid.org/0000-0002-3799-0007>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Research Article

Geliş Tarihi /Received: 20 Temmuz 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 16 Kasım 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Aralık 2022

ATIF/CITE AS:

Atalay, Hakan, "İlk Hâricîlerde (Muhakkime-i Ūlâ) Tahkim – Tekfir İlişkisi", Hitit İlahiyat Dergisi, (Aralık/December 2022) 21/2, 947-974. <https://doi.org/10.14395/hid.1145850>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid>
Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu makale TÜBİTAK 2214/A - Yurtdışı Doktora Araştırma Burs Programı, 1059B142000798 numaralı „Klasik İslam Mezheplerinde Tekfir Olgusu (Hicri ilk üç asır)“ başlıklı araştırma kapsamında, Christopher Newport Üniversitesi'ndeki çalışmalar sırasında hazırlanmıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

Ethical Statement It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid>

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This article was prepared during the studies at Christopher Newport University, within the scope of the research titled "The Case of Takfir in Classical Islamic Sects (The First Three Centuries of Hijri)", numbered 1059B142000798, TÜBİTAK 2214/A - Overseas Doctoral Research Scholarship Programme.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Arbitration (Taḥkīm) – Takfīr Relationship in the First Kharijites (al-Muḥakkima al-Ūlā)

Abstract

Besides being religious structures, sects are human formations which have political and social dimensions. Various theological views that emerged due to certain events are not only prominent elements in the formation of political-theological schisms, but may also become a label on the said sect. In the case of Kharijism, the first connotation that comes to mind is the phenomenon of takfīr. Another important point about the sects is that the views do not remain stable, but change and transform in the process and experience some breaks. In order to understand the sects and their views that make them up in a healthy way, it is an inevitable necessity to analyze these by following their historical processes and by getting rid of the general and widespread perception that has become a label to the sects. As it is known, Khawārij started to take its place on history by blaming by “kufr”/apostasy the Muslims who consented to arbitration during the Battle of Siffīn, a conflict between ‘Alī and Mu‘āwiya and their supporters. The Kharijites gathered in Kharūrā and pledged allegiance to Abdullah ibn Wahb al-Rāsibī as an amīr. In this way, they separated by taking a distance against other Muslims. The point that we want to draw attention to is the problem of subjecting the Kharijites to a generalization such as “accusation by takfīr those who commit major sins”. This problem arises from the fact that the heresiographies generally deal the sects with their purely theological dimension, approaching to this subject in the context of faith-deed relationship. However, it is not possible to say that the discussions on this issue have started at the first stage yet. Therefore, to evaluate the attitude of the first Kharijites, also known as al-Muḥakkima al-Ūlā, from such a point of view, leads to anachronism. The aim of this study is to evaluate the blasphemy/takfirist attitude of the first Kharijites as free from this widespread perception, by drawing attention to the problematic nature of the widespread labeling accusation that portrays Kharijites as “takfirs of those who commit major sins”. In this context, it is given importance to analyze the takfīr of al-Muḥakkima, which was formed before the other Kharijites, by making contact with the events that took place in its own historical ground, rather than dealing with purely theological discussions such as the great sin-takfīr relationship or the relationship between deeds and faith. One of our determinations at this point is that the takfirism at this stage is not directly based on the relationship of major sin, but on the contrary, it is largely a situation arising from the intertwining of religion and politics. Al-Muḥakkima, on the one hand, seen as kuffār or accused by kufr Muawiyā and his supporters due to “opposition to the Muslim’s amīr”. On the other hand, they accused by kufr ‘Alī and his followers because they stopped fighting against Mu‘āwiya and his supporters, the group that “considered shedding the blood of Muslims ḥalāl” and accepted their rules. Therefore, we can see that the takfīr here is a phenomenon independent of the great sin debate,

so it has a predominant political dimension. The main point to be emphasized in our research is that associating takfirism in al-Muḥakkima directly with “major sin”, which is a theoretical theological debate, is not a healthy approach to understand takfirism at this point. Because the discussions about the relationship between deeds and faith was not visible at this stage. On the contrary, the takfirist attitude is largely due to the intertwining of religion and politics. So there is on the one hand takfir due to “opposition to the command of the Muslims”, and on the other hand, there is takfir due to reasons such as “stopping the war with wars against the Muslims/consent to their rule”. From this point of view, the takfirism of the first Kharijites should be analyzed independently of the theological dimension that was formed in the later period. Moreover, we constated that the blaming attitude with kufr existed before the Kharijites. Another point that this study draws attention to is that, considering the wide meaning network of the concept of “kufr”, the accusations of kufr in the first Kharijites may not be understood in the absolute sense of apostasy, that’s to say “irtidād”. Contrarily, they are suitable to be evaluated as “ingratitude” or “denying the blessings”, that’s to say “kufr an-ni’ma”.

Keywords: Islamic Sects, Heresiography, Kharijism, Muḥakkima, Takfır, Kufr, Tahkim.

İlk Hâricîlerde (Muhakkime-i Ūlâ) Tahkim – Tekfir İlişkisi

Öz

Mezhepler, itikadî yapılar olmalarının yanı sıra aynı zamanda siyasî ve toplumsal faktörlerin etkin olduğu beşerî oluşumlardır. Belirli olaylara bağlı olarak ortaya çıkan muhtelif itikadî görüşler, siyasî-itikadî fırkalaşmaların teşekkülündeki belirgin unsurlar olmakla kalmayarak, söz konusu mezhebin üzerinde bir etiket halini almaktadır. Söz gelimi Hâricîlik mezhebi söz konusu olduğunda akla gelen ilk çağrışım, tekfir olgusudur. Mezhepler hakkında diğer bir önemli nokta da, görüşlerin sabit halde kalmayıp, süreç içerisinde değişerek ve dönüşerek birtakım kırılmalar yaşamasıdır. Bu bağlamda mezhepler üzerine yapılmış ve etiket haline gelmiş genel ve yaygın algıdan arınarak ve süreç takibi yaparak bu görüşlerin analiz edilmesi, söz konusu mezheplerin ve bunları oluşturan görüşlerin sağlıklı bir şekilde anlaşılması adına kaçınılmaz bir gerekliliktir. Bilindiği üzere Hâricîlik, kökenleri Hz. Osman dönemine dayanmakla birlikte esas itibarıyla Hz. Ali ile Muâviye ve taraftarları arasında vuku bulan Sıffin savaşı esnasında tahkim olayıyla ortaya çıkan, tahkime razı olan Müslümanları tekfir ederek Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan topluluğu ifade etmektedir. Tahkimi kabul etmesinden ötürü Hz. Ali'den ayrılan Hâricîler, Harûrâ'da birleşerek Abdullah b. Vehb er-Râsıbî'ye emir olarak biat etmişler, sonrasında ise Nehrevân'da Hz. Ali ve taraftarlarına karşı savaşmışlardır. Böylelikle kendileri dışındaki Müslümanlardan teberrî ederek ilk siyasî-itikadî fırkalaşmayı oluşturmuşlardır. İlerleyen süreçte ise Nâfî b. Ezrâk'ın, kendisiyle birlikte cihat etmek üzere hicret etmeyen -diğer Hâricîler dahil olmak üzere- herkesi kâfir ve müşrik olmakla itham etmesiyle Ezârîka alt fırkası oluşmuş; buna karşın Nâfî'nin aşırı tavrına karşı çıkan Necde b. Âmir ve Abdullah b. İbâz gibi isimlerle beraber Hâricîliğin diğer alt fırkaları oluşmaya başlamıştır. Bu süreç, Hâricî iman anlayışının teorik zemine oturması ve tartışılması açısından da önemli olmakla birlikte, bizim esas odaklanacağımız husus, bu süreçten önce oluşan ilk Hâricîliğin, “büyük günah işleyenleri tekfir edenler” şeklinde bir genellemeciliğe tabi tutulması problemidir. Bu sorun, makâlât yazarlarının genel olarak mezhepleri sırf kelâmî boyutuyla ele almasından ve Hâricîliği tekfir üzerinden okurken konuya doğrudan iman-amel ilişkisi bağlamında yaklaşılmasından kaynaklanmaktadır. Halbuki ilk aşamada henüz bu konudaki tartışmaların başladığını söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla ilk Hâricîlerin, diğer adıyla Muhakkime-i Ūlâ'nın tutumunu böyle bir bakış açısıyla değerlendirmek, anakronizme yol açmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Hâricîliği “büyük günah işleyenleri tekfir edenler” şeklinde resmeden yaygın etiketleştirici ithamın sorunlu oluşuna dikkat çekerek, ilk Hâricîlerin tekfirci tutumunu bu yaygın algıdan arınmış olarak değerlendirmeye tabi tutmaktır. Bu bağlamda diğer Hâricî alt fırkalardan önce teşekkül etmiş ilk Hâricîlerdeki tekfirin, büyük günah-tekfir ilişkisi ya da amel-iman ilişkisi gibi salt kelâmî tartışmalar üzerinden anlaşılması yerine, kendi tarihsel zemininde gerçekleşen olaylarla irtibat kurularak analiz edilmesine

önem verilmiştir. Bu husus, Hâricîlikteki tekfir olgusunun tekdüze bir mahiyet arz etmekten ziyade, tarihsel süreçte evrilerek dönüşüme uğradığını göstermek bakımından önemlidir. Ayrıca bu çalışmada dikkat çekilen hususlar, Müslümanlar arasında ilk defa vuku bulan tekfir olgusunun anlaşılması açısından olduğu kadar, söz konusu gerilimlerin ve doğurduğu sonuçların doğru bir şekilde anlaşılıp yorumlanması adına da önemli ip uçları sunmaktadır. Bu noktadaki tespitlerimizden birisi, bu aşamadaki tekfirciliğin, doğrudan büyük günah meselesine dayanmadığı, aksine büyük ölçüde din-siyaset iç içeliğinden kaynaklı bir durum olduğu hususudur. Nitekim Muhakkime, bir taraftan “Müslümanların emîrine muhalefet” sebebiyle Muâviye ve taraftarlarını tekfir ederken, diğer taraftan, “Müslümanların kanını dökmeyi helal sayan” bu kesime karşı savaşmayı durdurması ve bunların hükmüne razı olması sebebiyle Hz. Ali ve taraftarlarını tekfir etmişlerdir. Dolayısıyla buradaki tekfirin büyük günah tartışmasından bağımsız, siyâsî boyutu ağır basan bir olgu olduğu görülmektedir. Araştırmamızda dikkat çekilen diğer bir önemli tespit de, küfür kavramının içerdiği geniş anlam ağının yanı sıra, belirli şahısları küfürle itham eden bir tutumun Hâricîlerden önce de vaki olmasıdır. Bu iki husustan hareketle, ilk Hâricîlerdeki küfür ve tekfir ithamlarının mutlak manada bir irtidat manasında anlaşılmayabileceği ihtimali söz konusudur. Bu doğrultuda, küfür ve kâfirlik ithamları, kesinlik bulunmamakla beraber, “nimet küfrü” anlamında değerlendirilmeye müsaittir. Makalemizde makâlât ve milel-nihal türü eserlerin yanı sıra, tarih eserlerinden yararlanılarak, ilk Hâricîlerin tahkim olayına karşı tepkilerinin sebepleri ele alınmış, küfür ithamlarının bulunduğu rivayetler karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Sosyal bilimler çatısı altında yer alan ve kendine özgü bir disiplin olan İslâm mezhepleri Tarihi'nin yöntemi çerçevesinde yürütülen çalışmamız, fikirlerin hadiselerle irtibatı kurularak, fikirler üzerinde derinleşme ve süreç takibi gibi ilkelerle yürütülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri, Makâlât, Hâricîlik, Muhakkime, Tekfir, Küfür, Tahkim.

Giriş

İslâm mezhepleri tarihinde tekfir denilince akla gelen ilk fırka hiç şüphesiz Hâricîliktir. Nitekim ilk siyasî-itikadî nitelikli İslâm fırkası olma özelliğinin yanı sıra Hâricîlik, kendilerinden taraf olmayan diğer Müslümanları kâfir olmakla itham etme bakımından da bir ilk olma niteliğini taşımaktadır. Hâricîliğin doğuşunda etkili olan faktörler arasında, Hz. Peygamber'in vefatıyla tekrar gün yüzüne çıkan kabile asabiyeti; Hz. Osman'ın son altı yıllık halifelik dönemindeki olumsuz olaylar;¹ Hz. Osman'ın katliyle birlikte Müslümanların birbiriyle savaşmalarına neden olan Cemel ile Sıffîn olayları gibi etkenleri zikretmek mümkündür.² Bilindiği üzere Cemel ve Sıffîn savaşları, Hz. Osman'ın vefatının akabinde biat edilen Hz. Ali'ye karşı, Hz. Osman'ın kanının hesabını sorma gerekçesiyle ve katillerinin bulunup teslim edilmesi talebiyle yapılan isyanların neticesinde gerçekleşmişti.³ Tahkim meselesi gündeme geldiğinde ise Hz. Ali'nin saflarında savaşan bazı insanlar, tahkimi kabul etmesi konusunda Hz. Ali'ye baskı yaptılar. Bu baskılar üzerine tahkimi kabul etmek zorunda kalan Hz. Ali, bu kez tahkimi kabul ettiği için, ilerleyen süreçte Hâricîler olarak adlandırılacak kesimin itirazına maruz kaldı.

Tüm bu siyasî ağırlıklı faktörlerin yanı sıra, Kur'an'ın hükümlerine sıkı sıkıya bağlılık duyan ve çoğunluğu Kurrâ'dan oluşan⁴ Hâricîlik, zâhirî anlamla yetinen, göçebe kültürden yerleşik hayata geçiş karşısında uyumsuzluk sergileyen ve bedevî çöl zihniyetiyle hareket eden bir anlayışın tezahürüdür.⁵

¹ Hz. Osman'ın yönetiminde özellikle Ümeyyeoğullarının baskın bir unsur haline gelmesi, toplumda huzursuzluğa ve sosyal dengesizliğe neden olmuştur. Bk. Muharrem Akoğlu, "Hâricîliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2000), 513. Hz. Osman'ın katli ile Hâricîler arasındaki ilişki için bk. Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 67-75.

² Geniş bilgi için bk. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 11 vd.; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası: Alevî Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 186 vd.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990), 1/88-96, 128 vd.; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdulmun'im Âmir (Kâhire: Dâru İhyâu'l-Kitâbi'l-Arabî, 1960), 144 vd.; Nasr b. Muzâhim el-Minkârî, *Vak'atu Sıffîn*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: el-Müessesetü'l-Arabiyyetü'l-Hadîse, 1382/1962), 189; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967), 4/458 vd.; Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Necef: Matbaatü'l-Gurâ, 1939), 2/156 vd.

⁴ Bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/148. "Kur'an hafızları" anlamına gelen Kurrâ'nın Hâricîlerin teşekkülündeki etkisi ve aralarındaki ilişki hakkında yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bk. Harun Yıldız, "Hâricîliğin Doğuşunda Kurrâ'nın Rolü", *EKEV Akademi Dergisi* 8/18 (2004), 263-282.

⁵ Bu anlamda Kurrâ ile Hâricîlik arasında zihniyet açısından önemli ölçüde benzerlikler söz konusudur. Bk. Yıldız, "Hâricîliğin Doğuşunda Kurrâ'nın Rolü", 267-269. Hâricîliğin Doğuşu hakkında detaylı çalışmalar için bk. Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâricîliğin Doğuşu ve Firkalara

İlk Hâricîler, Hz. Ali'den ilk ayrılışın vuku bulduğu yere nispetle *Harûriyye*, önderleri Abdullah b. Vehb er-Râsıbî'ye biat ettiklerinden ötürü *Vehbiyye*, "cennet karşılığında mallarını ve canlarını satanlar" anlamında *Şûrât*, "Hüküm ancak Allah'ındır" sloganından hareketle *Muhakkime-i Ülä* gibi lakaplarla da isimlendirilmiştir.⁶

Mezhepler hakkında bilgi edinmek adına önemli başvuru kaynakları arasında sayılan makâlât ve milel-nihal türü eserler, mezheplerin görüşlerini naklederken genelde en uç fikirleri öne çıkarmak suretiyle mezhepleri ele almakta, bu durum ise indirgemecilik ve genellemecilik gibi metodolojik sorunları beraberinde getirmektedir.⁷ Mezhepler tarihi araştırmalarında karşılaşılan önemli sorunlardan birisi de mezheplerin sadece itikâdî birer oluşum olarak görülerek sırf kelâmî boyutlarıyla ele alınması öne çıkan görüşleri üzerinden okunması, diğer bir ifadeyle tarihsel ve sosyo-politik bağlamdan ve süreçlerden bağımsız olarak değerlendirilmesidir. Halbuki mezhepler, aynı zamanda sosyal ve siyasî gerçekliği bulunan toplumsal oluşumlardır. Mezheplerin teşekkül etmesinde etkili olan fikirler ise, süreç içerisinde değişerek-dönüşerek gelişim göstermektedir. Dolayısıyla bu yapıları siyasî ve toplumsal yönlerinden ve süreçlerden bağımsız olarak sırf teolojik yönleriyle ele almak, mezheplerin ve fikirlerin doğru anlaşılmasına engel teşkil etmektedir. Bu sebeple, siyasî ve itikadî toplumsal oluşum olan mezheplerin, fikir-hadise irtibatı kurularak, zaman-mekân ilişkisi gözetilerek ve süreçleriyle birlikte ele alıp değerlendirmek, bunların doğru anlaşılması adına elzemdir.⁸

Mezheplerin süreçlerden kopuk olarak ve en uç görüşler üzerinden anlaşılması şeklindeki metodolojik sorun Hâricîlik için de söz konusudur. Nitekim "büyük günah işleyeni tekfir" gibi uç bir görüşle anılan Hâricîlik,

Ayrıntısı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (1978), 246-249; a.mlf., *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 53-57, 81-82; a.mlf., "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975), 219-248; Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016), 43 vd.; Adnan Demircan, *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015); a.mlf. *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, 49 vd.; Akoğlu, "Hâricîliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2000), 503-522.

⁶ Bk. Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'бі, *Kitâbü'l-makâlât*, thk. Hüseyin Hansu (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 153; Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-mu-sallîn*, thk. Helmut Ritter (Wiesbaden, 1980), 128; Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *el-Fark bey-ne'l-fırak* (Beyrut: Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, 1977), 57.

⁷ Sönmez Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu", *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'alesi I* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 409-410.

⁸ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2008), 136-138; Hasan Onat – Sönmez Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihi'ne Giriş", *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat – Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 26.

genel olarak amel-iman ilişkisi gibi kelâmî bir problem üzerinden anlaşılmaktadır. Bu tutum ise ilk Hâricîler ile sonraki süreçteki Hâricîlik arasındaki farkın sorgulanmasının ihmeline yol açmaktadır. Bu bağlamda tekfir konusunda Hâricîlik hakkındaki yaygın kanaatten farklı olarak, Hâricîliğin ilk mümessilleri tarafından başlayan tekfirci tutumun mahiyetini ve sebeplerini, olaylarla irtibat kurularak derinlemesine analiz etmek gerekmektedir.

Muhakkime-i Ūlâ olarak da anılan ilk Hâricîlere odaklanılan bu çalışmada, ilk Hâricîlerdeki tekfirci tutumunun mahiyetinin ve yaygın Hâricîlik algısından farkının ortaya konması hedeflenmektedir. Tahkime razı olanları tekfir etmeleri sebebiyle, ilk aşamada Hâricîlerin tahkime karşı tepkilerinin nedeni analiz edilecektir. İkinci aşamada ise küfür kavramının genel anlam çerçevesine değinilecek, sonrasında ise ilk Hâricîlerdeki tekfirin boyutunun, makâlât türü eserlerin etkisiyle oluşan yaygın Hâricîlik algısının aksine ne ölçüde farklılaştığına dikkat çekilecektir. Bu bağlamda araştırmamızda, kendine özgü bir bilim dalı olarak İslâm Mezhepleri Tarihi'nin yöntemi çerçevesinde, fikirleri bağımsız olarak ele almak yerine fikirlerin oluşmasına zemin hazırlayan olaylarla irtibatını dikkate alan fikir-hadise irtibatı ilkesiyle beraber süreç merkezli bir yöntem esas alınmıştır.

1. Tahkime Karşı Tepkinin Sebepleri

Önceleri İslâm adına kâfirlere karşı savaşıırken, Cemel ve Sıffin vakalarıyla birlikte ilk defa iki Müslüman ordunun karşı karşıya savaşması, taraflar açısından zihinlerde soru işaretlerine neden oluyordu.⁹ Dinin siyasetle iç içe olması ve hilafetin dinî bir makam olarak görülmesi,¹⁰ siyasî meselelerin dinî bağlamda anlaşılması gibi önemli bir soruna yol açmaktaydı. Nitekim devletin yöneticisi "Allah'ın halifesi" olarak görülürken, buna karşın yönetime düşmanlık yapanlar, "Müslümanların dinine karşı çıkanlar" ve "inkârcılar (*keferû*)" olarak nitelendirilmekteydi.¹¹ Halifeye yüklenen bu dinî anlam, isyan edenlerin irtidatla yahut kâfirlikle eşdeğer durumda değerlendirilmesiyle sonuçlanabilmektedir. Dolayısıyla din ile siyasetin iç içe olduğu bir devlet anlayışı tekfire zemin hazırlayan etkenler arasındadır. Fakat diğer taraftan, ileride işaret edeceğimiz gibi, küfür teriminin "nankörlük" anlamına da gelen geniş bir mahiyete sahip olduğu belirtilmelidir. Bu bağlamda yönetime

⁹ Adnan Demircan, "Ali b. Ebî Tâlib'i, Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine", *İSTEM Dergisi* 3/6 (2005), 53. Aralarında Abdullah b. Mes'ud'un arkadaşları ve kurrâdan yaklaşık dört yüz kişin bulunduğu grubun Hz. Ali'ye yönelik, "Ey Mü'minlerin emîri, senin üstünlüğünü tanımakla birlikte, bu savaş hakkında şüphe içerisindeyiz." şeklindeki ifadeleri bu bağlamda zikredilebilir. Bk. Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâil*, 165.

¹⁰ Ahmet Akbulut, "Hâricîliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (1989), 342.

¹¹ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 113.

isyanın, meşru otoriteye karşı nankörlük etmek bağlamında “kâfirlik” olarak nitelendirilme ihtimalini de göz önünde tutmak önemlidir.

İki Müslüman topluluğun karşı karşıya gelmesinin sebep olduğu zihin karışıklığı, Sıffın savaşının durdurulması noktasında da kendini göstermiştir. Hz. Ali mü'minlerin emîri konumunda, Muâviye ve ordusu ise isyancı konumunda görüldüğü için, daha sonra Hâricî olacak olanlar nezdinde tahkimin kabulü önemli bir krize yol açtı. Bu grupta yer alanların bakış açısına göre Muâviye ve ordusu isyancı durumunda oldukları için kanları helaldi ve hakka dönünceye dek onlarla savaşılması gerekmektedir; kendilerinden ölenler ise şehit durumundaydı. Fakat tahkimi kabul etmek bu durumu şüpheli bir hale sokmuştu.¹² Böylelikle Hz. Ali'nin tahkime rıza göstermesi, Hâricîler olarak anılacak kesimin bunu küfür olarak nitelemesiyle sonuçlandı. İlk Hâricîlerin tahkim hakkındaki küfür ithamının sahip olduğu geniş anlam ağına değinmeden önce, Hâricîlerin neden bu konuda bu kadar tepkili oldukları sorusuna odaklanmak istiyoruz.

1.1. Allah'ın Hükümünde İnsanları Hakem Kılmak

Tahkim metni kendilerine okunduğu sırada bu karara ilk karşı çıkanlardan biri olarak Temim oğullarından Urve b. Udeyye, “Siz Allah'ın emrinde insanları mı hakem kılıyorsunuz? Hüküm yalnızca Allah'ındır!”¹³ Murad sancağından Sâlih b. Şakîk, “Müşrikler hoşlanmasa da hüküm ancak Allah'ındır.”; Râsih oğulları sancağında da insanlar, “Allah'ın dini konusunda insanların hakemliğine başvurulmaz.” diyerek tepki göstermişlerdi.¹⁴ Böylece ilk Hâricîler, tahkimi “Allah'ın emrine muhalefet” ya da “Allah'ın hükmünü bırakıp insanların hükmüne uymak” olarak değerlendirerek buna karşı çıkmışlardır.¹⁵ Tahkimin bu şekilde algılanmasının sebebi, Hâricîler tarafından şu ifadelerle açıklanmaktadır:

“Siz Allah'ın emri konusunda insanları hakem tayin ettiniz. Oysa Allah, Muâviye ve arkadaşları hakkında, geri dönmedikleri halde savaşılması yönünde hüküm vermiştir. Fakat siz aranızda bir ahitname yazıp barış yaptınız. Halbuki Berâe sûresi indiği günden beri Allah Müslümanlara savaş açanlarla ahitleşmeyi yasaklamıştır, ancak cizye verenler hariç.”¹⁶

¹² Fiğlalı, “Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, 250.

¹³ Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâil*, 197; Taberî, *Târîh*, 5/55; Mecdüddîn el-Mübârek İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997, 2/672).

¹⁴ Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâil*, 197. Ayrıca bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I/115.

¹⁵ Bk. Taberî, *Târîh*, 5/63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-târîh*, 2/673.

¹⁶ Taberî, *Târîh*, 5/65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-târîh*, 2/679. Benzer ifadeler Belâzûrî'de şu şekilde nakledilmektedir: “Muâviye ve ona tabi olanlar hakkında Allah'ın hükmü, Allah'ın emrine tâbi oluncaya kadar onlara karşı savaşmaları yönündedir.” Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr – Riyâd Zirikli (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 2/349. Benzer ifadeler için bk. Minkârî, *Vak'atu Sıffin*, 513-514.

Bu tutuma paralel nitelikte olan bir rivayet de şu şekildedir:

“Sizden ayrıldık çünkü Allah, indirdiği hükümlerden başkasıyla hükmedenlerden teberrî etmeyi helal kılmıştır. Siz Allah’ın indirdiği hükümlerle hükmetmeyenleri dost edindiniz. Halbuki Allah, tövbe etmedikleri ve dine dönmedikleri takdirde bunlara düşmanlık etmeyi ve kanlarını akıtmayı helal kılmıştır. Siz Allah’ın hükmüne muhalif iddiada bulundunuz. Allah’ın indirdiği hükümlerden başkasıyla hükmedenleri dost edindiniz. Halbuki Allah onlara karşı düşmanlık etmeyi emretmiştir. Onların kanını haram kıldınız. Halbuki Allah onların kanını akıtmayı emretmiştir. Size düşman olduk çünkü siz Allah’ın helal kıldığını haram, haram kıldığını da helal kıldınız. Allah’ın hükümlerini ihmal ettiniz ve Allah’ın hidayeti dışında hevânıza uydunuz.”¹⁷

Kısacası Hâricîlere göre Hz. Ali ve taraftarları, iki hakemin hükmüne bağlı olarak, Muâviye ve askerlerine karşı Allah’ın helal kıldığı savaşı haram kılmıştı.¹⁸ Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Hâricîler, teslim olmadıkları -ya da kendi ifadeleriyle “Allah’ın hükmüne tabi olmadıkları”- halde Müslümanlara karşı savaşıyor bir grupla anlaşmayı, Kur’an hükmüne aykırı gördükleri için bu durumu kabul edilemez bulmaktadır. Bu konuda şu ayet delil gösterilmektedir: “Mü’minlerden iki grup birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltin. Biri ötekine saldırırsa, Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın!”¹⁹ Nitekim İbn Abbâs ile yapılan münazarada Hâricîlerin ifadelerine göre Hz. Ali ve taraftarları, bu ayetin emrine göre hareket ederek Talha ve Zübeyr’e karşı, daha sonra da Muâviye’ye karşı savaşmıştı. Ammâr b. Yâsir ve onunla birlikte olanlar da yine bu hükme göre Muâviye’ye karşı, *emr-i bi’l-ma’ruf ve nehy-i ‘ani’l-münker* uğruna savaşarak ölmüştü.²⁰

Bu durumda Muâviye ve taraftarlarının, “emîrül-mü’minîn” sıfatını taşıyan Hz. Ali’ye ve ona tabi olmuş Müslümanlara karşı isyan ve savaş halinde olmaları, teslim oluncaya kadar onlarla savaşılmasını gerektirmekteydi. Onlarla savaşmayı engellemek ve gayr-ı meşru saymak ise, “Allah’ın helal kıldığını haram kılmak” demektir. İşte bu yüzden Hâricî bakış açısına göre tahkimi kabul etmek, iki yönüyle de Allah’ın hükmüne karşı çıkmak ve onun yerine insan hükmünü tercih etmek anlamına gelmekteydi. Bu sebeple Hâricîler, tahkimi şirk olarak da nitelendirmişlerdir. Bu durum Hâricîlerdeki

¹⁷ Minkârî, *Vak’atü Sıffîn*, 514.

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’îd el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve’l-beyân*, thk. Seyyid İsmâîl Kâşif (Umân: Saltanatu Umân, 1980), 2/249-250.

¹⁹ 49/Hucûrât, 9. Bk. Kalhâtî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 2/248-249.

²⁰ Kalhâtî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 2/249.

tekfirin kaynağının büyük günahla irtibatlı olmaktan öte olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

1.2. Hakemlere Tepki

Tahkime karşı diğer bir tepki de hakem seçilen kişilere yöneliktir. Muâviye tarafında yer alan Amr b. el-Âs'ın hakem tayin edilmesi Hâricîlerin nezdinde, "Allah tarafından yasaklanmış bir fiil olduğu halde Müslümanların kanını dökmeyi meşru, mütecavizlerle dövüşmeyi ise gayr-ı meşru sayan, Allah'la peygamberin düşmanlarına sadakat duyan birinin dinî bir meselede hakem kabul edilmesi"²¹ anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, birazdan değinileceği gibi Hâricîler Muâviye ve taraftarlarını, Allah'ın hükmünü terk eden ve Müslümanlara karşı savaşan Allah düşmanları kâfirler olarak değerlendirmekteydiler. Bu yaklaşıma göre Amr b. el-Âs'ın hakemliğini kabul etmekle Hz. Ali, "kâfir ve Allah'ın düşmanı olduğuna şahitlik ettiği bir kişinin hükmünü onaylamış" olmaktadır.²²

Ayrıca Hâricîlere göre gerek Muâviye gerekse Amr b. el-Âs, Allah ve Rasûlü'nün hükmüne boyun eğmeyi reddetmiş kimselerdir.²³ Hakemlerden bir diğeri olan Ebû Mûsâ da benzer şekilde Hâricîler tarafından "mütecavizlerle savaşmayı gayr-ı meşru sayıp halkı çarpışmaktan vazgeçirmek"le suçlanmıştır.²⁴ Bu sebeple Hâricîler Hz. Ali'yi, Müslüman kanı akıtmayı helal gören, buna karşın Müslümanlara karşı isyan edenlerle savaşmaktan ise alıkoyan bu hakemlere rıza göstermesi gerekçesiyle eleştirmişlerdir.

1.3. Hz. Ali'nin Emîrül-Mü'minîn Sifatından Vazgeçmesi ve Din-Siyaset İç İçeliği

Hâricîlerin tahkime karşı çıkmalarındaki diğer bir önemli sebep ise, tahkim vesikası yazılacağı esnada Muâviye tarafının, vesikada Hz. Ali'nin "emîrül-mü'minîn" sıfatını sildirmek istemesine karşılık Hz. Ali'nin buna razı olmasıdır. Kaynaklara göre tahkim vesikasının üzerine ilk başta, "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, Mü'minlerin Emîri Ali b. Ebî Tâlib ve Muâviye b. Ebi Süfyan'ın üzerinde anlaştığı sulh antlaşmasıdır." yazılmış, fakat Muâviye, "mü'minlerin emîri olsaydın seninle ne diye savaşalım?" diye itiraz edince Hz. Ali, Hz. Peygamber'in Hudeybiye

²¹ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/243-244; Fıçlalı, "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", 252.

²² Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre: Bir Hâricî/İbâdî Klasığı*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 68.

²³ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/248; Fıçlalı, "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", 255.

²⁴ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/244; Fıçlalı, "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", 252.

anlaşmasında “Rasûlullah” sıfatının silinmesine razı olduğu kıyasına binaen bu sıfatın vesikadan silinmesine razı olmuştur.²⁵

Hâricîlere göre bu unvanın silinmesine razı olmakla Hz. Ali, *Emîrü'l-mü'minîn* ismini terk etmiş ve Allah'ın kendisine giydirmiş olduğu libası çıkarmış olmaktadır.²⁶ Hz. Ali'nin bu unvanın silinmesine razı olması, bir taraftan Muâviye ve taraftarlarının ona karşı mücadelesini meşrulaştırırken, öbür taraftan Hz. Ali'ye destek verenlerin mücadelesinin meşruiyetini ve haklılıklarını sorgulanır hale getirmiş oluyordu.²⁷ Zira Hz. Ali taraftarlarının Muâviye'ye karşı savaşmalarının gerekçesi, meşru halifeye karşı isyandı. Dolayısıyla halifelik unvanı olan “mü'minlerin emîri” sıfatından taviz verilmesi, Hâricîlere göre büyük bir hataydı. Muâviye ve taraftarlarının bu isteğiyle, onların Hz. Ali'yi halife olarak tanımadıkları hususu da netleşmiş oldu. O halde tahkimi kabul edip anlaşmak yerine, isyancı konumunda olan bu grupla, Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşmak gerekmektedir. Aksi yönde bir tutum, Allah'ın emrini ihlal etmek demektir.²⁸ Ayrıca Hâricîler, “Emîrü'l-mü'minîn” sıfatından vazgeçerek tahkimi kabul etmesi ve iki hakemin hükmüne razı olması sebebiyle Hz. Ali'yi, “kendinden/davasından şüpheye düşmek”²⁹ le itham etmişlerdir.

Söz konusu ifadelerden, Hâricîlerin Muâviye ve taraftarlarının isyanını sadece siyasî boyutlu değerlendirmekten öte, dine karşı bir başkaldırıymış gibi algıladıkları anlaşılmaktadır. Din-siyaset ayırımından yoksun ya da diğer bir ifadeyle din ile siyasetin iç içe olmasının sonucu olan bu bakış açısının Hâricîlikteki tekfere önemli ölçüde dayanak oluşturduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim onların, *Emîrü'l-mü'minîn*” sıfatının silinmesine razı olan Hz. Ali'ye karşı, “Müslümanların sana verdiği bir ismi terk etmeye iten şey nedir? “Sen mü'minlerin emîri; Muâviye de kâfirlerin emîri değil mi? Yaptığın şeyden dolayı tövbe et.”³⁰ şeklindeki tepkileri de bu duruma işaret etmektedir. Bu bakımdan Muâviye ve taraftarlarının “mü'minlerin emîri”ne karşı savaşmaları, Hâricîlerin nezdinde İslâm'a ve Müslümanlara karşı bir savaş olarak algılanmaktaydı. Nitekim onların Muâviye ve taraftarlarına yönelik, “Müslümanların dinine ve sözlerine dönmedikleri halde nasıl oluyor

²⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/151. Krş. Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 194; Minkârî, *Vak'atü Siffîn*, 508; Taberî, *Târîh*, 5/52-53; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/165.

²⁶ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/243.

²⁷ Kenan Ayar, “Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 68 vd.

²⁸ Ayar, “Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci”, 73.

²⁹ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdurabbih el-Endelüsî, *el-İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 2/232; Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşraf*, 2/353; Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 209.

³⁰ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/237.

da bugün Muâviye'ye karşı savaşmak dalâlet oluyor?"³¹ "Eğer onlar, buna boyun eğseler ve sonra Allah'ın emrine yakararak Müslümanların dinine dönselerdi, bu davranışlarını kabul etmek ve Allah'ın bize emrettiği, 'Saldıran tarafa karşı Allah'ın emrine uygun hareket edinceye kadar savaşım.'³² hükmüne uyarak onlarla dostluğumuzu tazelemek, gerçekten borcumuz olacaktı."³³ gibi ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, savaşılan taraf "Müslümanların dininden çıkmış" gibi değerlendirilmektedir. Amr b. el-Âs'ın hakemliğini kabul eden Hz. Ali'yi de bu yüzden "kâfir ve Allah'ın düşmanı olduğuna şahitlik ettiği bir kişinin hükmünü onaylamış olmak"³⁴la suçlamışlardır.

Dolayısıyla yönetimin ve devlet yöneticisinin siyasî ve dinî kimliğinin iç içe olması durumu, itaatın "İslâm" olarak görülürken isyanın ise "küfür" olarak görülmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu durum ise mevcut ortamda çatışma halinde olan iki grubun, "Müslüman-Kâfir" ikilemiyle kategorik bir şekilde algılanmasına yol açmaktadır. Diğer taraftan "İslâm" ifadesinin dinî mahiyetinin yanı sıra siyasî anlamda bir teslimiyeti içerdiği hususu da bu noktada dikkate alınmalıdır. Bu anlamda tıpkı Hz. Ebû Bekir döneminde zekât vermeyi reddeden toplulukların irtidatla suçlanıp, "İslâm'a dönünceye" yani teslim olup meşru yönetime bağlılıklarını bildirinceye kadar savaşılması gibi,³⁵ Hâricilerin de savaştıkları kitleyi, teslim oluncaya/tekrar İslâm'a girinceye dek savaşılması gereken bir topluluk olarak değerlendirdikleri söylenebilir. Her hâlükârda bu aşamadaki tekfirci tutumun doğrudan büyük günah meselesine dayalı olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Aksine bu aşamadaki tekfir olgusu, bir taraftan "mü'minlerin emîri" statüsündeki şahsa ve ona tabi olan "Müslümanlar"a karşı savaşanlara yönelik iken; diğer taraftan "Müslümanların kanını akıtan kâfirler" statüsünde görülen kesimle anlaşılmasına yönelik bir tepkinin ürünüdür. Bu durum makâlât eserlerinin sebep olduğu yaygın kanının aksine, ilk Hâricilerdeki tekfir olgusunu büyük günah tartışması bağlamında değerlendirmenin sağlıklı bir yaklaşım olmadığını göstermektedir.

³¹ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/249-250.

³² *Kur'an-ı Kerim Meali: Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, çev. Mustafa Öztürk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), el-Hucurât 49/9.

³³ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/248; Fıglalı, "Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", 255.

³⁴ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, 68.

³⁵ Hz. Peygamber'in vefatı sonrası ortaya çıkan ridde olaylarına bakıldığında bunların homojen yapıda olmadıkları, bazılarının Müseylimetü'l-Kezzâb ve Tüleyhâ gibi yalancı peygamberlerin etkisinde kalan, bazılarının İslâm'ı yeterince içselleştirememiş olan gruplardan oluştuğu; bazı grupların ise hala Müslüman oldukları halde, kabile asabiyetinin etkisiyle Hz. Ebû Bekir'e itaat etmeyi reddeden kabilelerden oluştuğu görülmektedir. Tüm bu grupların ortak noktası ise meşru otoriteye başkaldırıdır. Bk. Sahip Beroje, "İslâm Hukukunda İrtidat Cezasına Yeni Bir Yaklaşım", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/4 (2004), 314. Bu bağlamda irtidat suçlamasının dinî olmaktan öte siyasî nitelikli bir olgu olduğu söylenebilir.

2. İlk Hâricîlerde Küfür Kavramı ve Tekfirin Niteliği

Makâlât türü eserler çoğu zaman genellemeci bir tutumla, tahkimi kabul eden herkesi kâfir ilan etmenin yanı sıra büyük günah işleyen herkesi tekfir etmeyi Hâricîliğin ortak vasıfları olarak zikretmektedir.³⁶ Mezhepleri belirli kabuller üzerinden okumanın bir neticesi olan bu durum,³⁷ Hâricîlikteki tekfirciliğin çıkış noktası olarak büyük günah işleyeni tekfir etmek gibi yaygın bir kanaatin oluşmasına neden olmaktadır. Fakat gerek yukarıda zikredilen sebeplerden, gerek birazdan nakledeceğimiz çoğu rivayetlerden anlaşılacağı üzere, henüz bu aşamada amel-iman ilişkisi bağlamında herhangi bir teorik tartışmadan bahsetmek mümkün değildir. Bu bakımdan ilk Hâricîlerin tekfirci tutumunun, daha sonra oluşan diğer Hâricî fırkalar üzerinden anlaşılması gibi anakronik bir bakış açısı söz konusudur.

Aynı soruna dikkat çeken Watt, büyük günah işleyen kâfirlikle itham edilmesi iddiasının tüm Hâricîlere nispet edilmesinin güç olduğunu belirterek, bu tartışmanın muhtemelen 2./8. asrın ilk yıllarında nazârî tartışmaların bir sonucu olarak ortaya çıktığını ve diğer kelamcılar arasındaki tartışmalarla gelişmeye devam ettiğini ifade etmektedir.³⁸ Aslında bu konuda Eş'arî ve Bağdâdî gibi yazarların Necedât'ı bu genellemeden hariç tuttukları görülmektedir.³⁹ Ne var ki ilk Hâricîler olan Muhakkime-i Ūlâ söz konusu olduğunda, durum diğer makâlât eserlerinden farklı değildir. Bu sebeple, Muhakkime-i Ūlâ'daki tekfirin mahiyetinin, ilerleyen süreçte oluşan Hâricî alt fırkalardaki iman-küfür algısından bağımsız olarak sorgulanması önem arz etmektedir. Bu doğrultuda araştırmamızda öncelikle küfür kavramının genel anlam çerçevesi, daha sonra ise ilk Hâricîlerin tahkimi küfür olarak nitelediğine dair rivayetler karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

2.1. Küfür Kavramının Genel Çerçevesi

Küfür kavramı sözlükte “bir şeyi örtmek”, “gizlemek” anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, bir şeyi örten/gizleyen kimse “kâfir” olarak

³⁶ Bk. Ka'бі, *Kitâbü'l-makâlât*, 117; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Abdulazîz Muhammed el-Vekîl (Kâhire: Müessesetü'l-Halebî, 1968), 1/115.

³⁷ Bk. Mehmet Kalaycı, “Çoklu Aidiyetlerin Toplamı Olarak Mezhep Olgusu: Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'i Özelinde Bir Tahlil”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 29/2 (2018), 219-220.

³⁸ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 23-24.

³⁹ Bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 86; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 55. Eş'arî'nin buna dikkat çekmesi, erken dönem Hâricî düşüncesini daha sağlıklı ve gerçeğe daha yakın biçimde yanı sıra gayreti olarak değerlendirilmektedir. Zira geç dönem Hâricî düşüncesinde problemler teorik boyutta tartışılmasına karşın, ilk dönem Hâricî düşüncesi karakteristik biçimde dönemin siyâsî olaylarına bağlı olarak şekillenmekteydi. Toshihiko Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (b.y.: Pınar Yayınları, 2017), 32; Hussam S. Timani, *Takfir in Islamic Thought*, (b.y.: Lexington Books, 2017), 28.

adlandırılmaktadır.⁴⁰ İtikadî bir anlam kazanan bu kavram, “Allah’ın nimetini örtmek”, *kâfir* ise “Allah’ın nimetini örten kişi”, veya “kalbi küfür ile örtülmüş kişi” manasına gelir.⁴¹ İman kavramının zıddı olarak ele alındığında inançsızlık ve inkâr anlamına gelen küfür kavramı, şükür kavramının zıddı olarak ise “nimet küfrü” (*küfrân-ı ni’me*) manasında “nankörlük etmek” ve “nimeti inkâr etmek” gibi anlamları barındırmaktadır.⁴² Bu açıdan ism-i fâil olarak *kâfir* kavramı, “nankör”, “inkâr eden”, “gizleyen” anlamlarına gelmektedir. Nitekim İslâm’ı kabul etmeyen kâfirler, nimetlerin Allah’tan olduğunu inkâr ettikleri için bu isimle adlandırılır.⁴³ Nimet küfrü ifadesi yalnızca kâfirler için değil, aynı zamanda İslâm dairesi içindeki kimseler için de geçerli olabilmektedir. Bu bağlamda imanın aslından bir esası inkâr etmeye denk gelen “büyük küfür”/“aslı küfür” ile imanın aslından olmayıp dinin fer’î meselelerini kapsayan “küçük küfür/fer’î küfür” olmak üzere iki tür sınıflandırma söz konusudur. Buna göre ilk küfür türü dinden çıkmış olmayı ifade ederken, “küçük küfür” dinden çıkmayı gerektirmeyen bir küfür türüdür.⁴⁴ Küçük günahların küfür olarak nitelenmesi bu sebeptendir.⁴⁵ Bu bakımdan burada kastedilen dinden çıkararak bir küfür değildir.⁴⁶ Dolayısıyla küfür ithamına rastlanan her durumu mutlak olarak bir dinden çıkmışlık ithamı olarak algılamamak gerekir.

⁴⁰ Ebû'l-Fazl Cemâluddîn İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beirut: Dâru Sadr, 1994), 5/144-148; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhah: Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1987), 2/807-808; Rağîb el-İsfahânî, *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 918.

⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/144; Cevherî, *es-Sıhah*, 2/807-808; Mecdüddîn Ebû Tâhir el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Mektebetü Tahkiki't-Tirâs (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 470-471; İsfahânî, *Müfredât*, 918.

⁴² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/144; Cevherî, *es-Sıhah*, 2/807; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, 470; İsfahânî, *Müfredât*, 918; İbn Abdurabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 1/234; Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, çev. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 48-49, 343. Ayrıca imanın zıddı olarak değerlendirildiğinde küfür kavramı, iman kavramına verilen manaya göre çeşitli şekillerde karşılık bulmaktadır. Bk. Ahmed Saim Kılavuz, *İman – Küfür Sınırı: Tekfir Meselesi* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1982), 56-57.

⁴³ Ebû Hanîfe'nin bu konudaki açıklaması için ayrıca bk. Nümân b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim: Kelami Tartışmalar*, çev. Mustafa Öz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 40.

⁴⁴ Mecdüddîn el-Mübârek İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs* (Beirut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979), 4/186; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/146; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs* (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî – Müessesetü'l-İşrâk, 1999), 188.

⁴⁵ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *Sahîhu ibn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 4/328.

⁴⁶ Tâhâ Muhammed Fâris, *Beyne'l-küfr ve't-tekfîr fi dav'i'l-kitâb ve's-sünne* (Beirut: Şirketü'r-Reyyân, 2015), 18; Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Kitâbü'l-îmân* (İskenderiyye: Dâru İbn Haldûn, ts.), 277 vd.

Bu kavramın araştırma konumuz açısından oldukça önemli olan diğer bir tanımı daha mevcuttur. İbn Manzûr, küfür kavramının savaşta düşmana karşı kullanılan bir itham şeklinde, “küfre girdiler” (*kad keferû*), yani “isyan ettiler ve imtina ettiler” anlamına da geldiğine dikkat çekmektedir.⁴⁷ Bu bağlamda küfür teriminin, “Müslüman topluluğuna muhalefet edenler” şeklinde bir tanımı da içerdiği söylenebilir. Nitekim küfür kavramını tanımlamanın zorluğuna dikkat çeken Watt, kavrama yüklenen anlamı şöyle tarif eder: “Gayrimüslimleri veya daha doğrusu İslâm cemaatinin muhaliflerini karakterize eden ve aynı zamanda bir Müslümanı cemaatin hasmı haline getiren şeydir. Bir kimsenin İslâm ümmetinden koptuğunu gösteren herhangi bir inanç veya faaliyet, *küfür* olur.”⁴⁸ Bu çerçeveden bakılınca, özellikle iki Müslüman topluluğun birbiriyle savaştığı zeminde rastlanan kâfirlik ithamlarının, isyancılara karşı yapılan harp bağlamında, dolayısıyla itikadî boyutun ötesinde siyasî boyutun baskın olduğu bir çerçevede anlaşılması gerektiğini ifade etmek mümkündür. Bu doğrultuda söz konusu ithamların isyan eden herkesi kapsayıcı bir düzeyde anlaşılabilmesi sonucu çıkmaktadır.

2.2. Küfür Nitelemesinin Hâricîlerden Önce Kullanımı

Halife konumundaki şahsı veya isyancıları küfürle niteleme konusunda Hâricîlik fırkası öne çıkmakla birlikte, bundan önceki süreçlerde de böyle bir tutumun mevcut olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin Ammâr b. Yâsir’in Hz. Osman’ı kâfir olmakla itham ettiği ve kanının helal olduğunu söylediğine dair rivayetler mevcuttur.⁴⁹ Hatta bu konuda Ammâr b. Yâsir ile birlikte Abdullah b. Vedâ’a’nın Hz. Osman’a gelip, ikisinden birinin ona şöyle dediği kaydedilmektedir: “Allah Teala şöyle buyuruyor: ‘Allah’ın indirdiği hükümlere göre hükmetmeyenler, kâfirlerin ta kendileridir’;⁵⁰ ‘Ey Müminler! Yakınıızda bulunan [ve sizin için tehdit oluşturan] kafirlerle savaşın. Böylece onlar sizin ne kadar sert ve dirençli olduğunuzu bizzat görüp anlasınlar.’⁵¹ Bizler küfre senden daha yakın bir kâfir tanımıyoruz.”⁵² “Allah’ın Rasûlü’nün sünnetine muhalefet ettiğin ve Allah’ın indirdiğinin hilafına hüküm verdiğin için kâfirsin. Allah seni kitabında kâfir olarak isimlendirdi.”⁵³

⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 5/144.

⁴⁸ W. Montgomery Watt, “Conditions of Membership of the Islamic Community”, *Studia Islamica* 21 (1964), 11.

⁴⁹ Bk. Ebû Bekir Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkîllânî, *Temhîdû’l-evâil fi telhîsî’d-delâil*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü’l-Kütübî’s-Sekâfe, 1987), 530; Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü’l-kübrâ* (Mısır: Dâru’l-Ma’rife, 2007), 1/171; Adnan Demircan, “Üçüncü Halife Osman’a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkîllânî’nin Cevapları”, *İSTEM Dergisi* 4/8 (2006), 11.

⁵⁰ el-Mâide 5/44.

⁵¹ et-Tevbe 9/123.

⁵² Ebû Ali el-Cübbâi, *Kitâbü’l-makâlât: İtikadî Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*, çev. Özkan Şimşek - A. İskender Sarıca - Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 170.

⁵³ Cübbâi, *Kitâbü’l-makâlât*, 171.

Benzer bir şekilde Hz. Aişe'nin de Hz. Osman'ın katledilmesinden önce, "Na'sel'i⁵⁴ öldürün, çünkü o küfre girdi." dediğine dair rivayetler bulunmaktadır.⁵⁵ Diğer taraftan Hz. Osman'ın da isyancılara karşı yardım istemek üzere Muâviye'ye yazdığı mektubunda, "Medîneliler küfre düştüler (*keferû*)"⁵⁶ dediği görülmektedir.

Bu rivayetlerdeki küfür ithamının mahiyeti tartışılabilir olmakla birlikte, bu nitelendirmenin Hâricîliğin teşekkülünden önce de vaki olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Hâricîlikteki tekfir ile bu örneklerdeki küfür ithamları arasında ortak nokta olarak, din ile siyasetin iç içe olmasını zikretmek mümkündür. Ayrıca hata, yanlış, yoldan çıkmışlık gibi ithamların ya da isyan gibi durumların küfür kavramıyla ilişkilendirilmesi dikkate alındığında, bu kavramın olumsuz bir anlam ağına sahip olması da bu noktada etkilidir. Bu açıdan söz konusu rivayetlerin, küfür kavramının anlam çerçevesi dikkate alınarak değerlendirilmesi, dolayısıyla dinden irtidat etmek gibi dar bir mana yükleyerek algılamamak gerektiğini vurgulamak gerekir.

2.3. İlk Hâricîlerin Tahkim Hakkında Kullandıkları Nitelemeler

Sıffin savaşı esnasında Amr b. el-Âs'ın önerisiyle Muâviye ve taraftarlarının Kur'an ayetlerini mızraklarına takmasıyla gündeme gelen tahkim hadisesi, savaştan iki taraf arasında Kur'an'ın hakemliğine başvurmayı ifade eden siyasî bir hamledir. Bilindiği üzere bu olay, Hz. Ali cephesinde bazı ayrılıklara neden olarak, Müslümanlar arasındaki ilk siyasî-itikadî farklılaşmayı temsil eden ilk Hâricîlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hâricîlerin en başından beri tahkime karşı olduklarını ifade eden iddialar bulunmakla birlikte,⁵⁷ rivayetlerin çoğuna göre Hâricîler, başlangıçta Hz. Ali'yi tahkime

⁵⁴ "İhtiyar bunak" anlamına gelen bu kavram, Hz. Osman'ı eleştirenler tarafından ona yönelik kullanılan olumsuz bir lakaptır. Bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/62, 63, 72.

⁵⁵ Bk. Taberî, *Târîh*, 4/459; İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh* (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1991), 2/437; Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/214, 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmûl fi't-târîh*, 2/570; Muhammed b. Ali İbn Tiktakâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbu's-sultânîyye ve'd-düvelî'l-İslâmiyye*, thk. Abdulkâdir Muhammed Mâyû (Beyrut: Dâru'l-Kalemî'l-Arabî, 1997), 90.

⁵⁶ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, 63.

⁵⁷ Bu iddiayı destekleyen bir değerlendirme için bk. Demircan, "Ali b. Ebî Tâlib'i, Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine", 51-58; Mahmûd İsmail Abdurrâzık, "Hâricîler ve Tahkim Olayı Etrafındaki Tartışmalar", *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, haz. Adnan Demircan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 167-192. Diğer bir değerlendirmeye göre, söz konusu ihtilâflardan ötürü, ilk Hâricîlerin tamamının bu aşamada aynı tavrı sergilediklerini söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Bk. Ayar, "Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", 58. Yıldız'ın tespitine göre tahkime zorlayanların Hâricîlerin bizzat kendileri olduğu iddiası daha çok Sünnî kaynaklarda yer alan bir iddiyken, İbâzî-Hâricî kaynaklarda Hâricîlerin en başından beri tahkime karşı oldukları yönünde bir anlatım söz konusudur. Bk. Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016), 66-69. Ayrıca kurrânın istikrarlı bir yapıda olmadığına ve aralarında bütünlük bulunmadığına dikkat çeken Yıldız, kurrânın bir kısmının Hz. Ali'yi tahkime zorlamakla birlikte; tahkime

zorlayan, sonrasında ise tahkim anlaşmasının sonuçlarından rahatsız olarak pişmanlık duyup tövbe eden ve bu sebeple Hz. Ali'den ayrılan kimseler olarak anlatılmaktadır. Bu konuyla ilgili, kurrâ'nın tahkimnâme yazılmadan önceki tavrı ile sonraki tavrı arasında farklılık bulunduğu dikkat çeken değerlendirmeler de mevcuttur.⁵⁸

Tahkimi kabul etmeyi ve iki hakeme başvurmayı, Kur'an hükmünü bırakıp insanların hükmüne başvurmak olarak gören Hâricîler, Hz. Ali'yi bu karardan dönmeye çağırmışlar ve ancak bu şartla kendisiyle birlikte olacaklarını belirtmişlerdir. Bu olayı nakleden rivayetlerle ilgili dikkatimizi çeken husus, tahkime karşı tavrı belirten olumsuz ifadelerin değişkenlik arz etmesidir. Şöyle ki tahkimi kabul etmek bazen "emirde şüphe" (*eş-şekk min el-emr*), bazen "hata" (*el-hatîe*), bazen "dalâlet" (*ed-dalâle*), bazen "günah" (*ez-zenb*), bazen de "hevâya uyma" şeklinde nitelendirilmektedir. Daha da önemlisi bu nitelemeler bazı rivayetlerde küfür kavramıyla birlikte yer alırken, diğer bazı rivayetlerde herhangi bir küfür nitelemesinin yer almadığı görülmektedir.

Tahkimi hata ve günah olarak niteleyen örneklerden birisi olarak, Hz. Ali'nin hakem olarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi tayin edeceği vakit Hâricî şahıslar ile Hz. Ali arasında geçen şu tartışmayı zikredebiliriz:

Hurkûs b. Züheyr: "Hatandan tövbe et, vermiş olduğun karardan geri dön ve Rabbimize ulaşınca dek birlikte düşmanlarımıza karşı savaşmak üzere bizimle huruç et." Hz. Ali onlara şöyle cevap verdi: "Ben sizden bunu istemiştım fakat sizler bana isyan ettiniz. Biz de kendimiz ve onlar arasında bir vesika yazıp şartlar ve ahitlerle ahitleştik. Yüce Allah, '[Ey Müminler!] Bir antlaşma/sözleşme yaptığımızda Allah'ın adını anarak verdiğiniz söze sadakat gösterin. Allah'ı kendinize/niyetinize şahit tutarak pekiştirdiğiniz yeminlerinizi sonradan bozmayın. Şüphesiz Allah bütün yaptıklarımızı çok iyi bilir.'⁵⁹ buyurmaktadır." Hurkûs: "Bu tövbe etmen gereken bir günahdır (*zenb*). Buna karşılık Hz. Ali şöyle cevap verir: "Günah değil; fakat bir görüş karşısında acze düşmek ve fiilde zayıflıktır. Ben size bunun ne olduğunu söylemiş ve sizi bundan alıkoymuştım." Diğer Hâricî şahıs Zür'â b. el-Burc ise şöyle tepki verir: "Ey Ali, vallahi eğer Allah'ın kitabında insanları hakem tayin etmekten vazgeçmezsen sana karşı savaşırız."⁶⁰

Hz. Ali'nin Hârûrâya çekilmiş Hâricîleri ikna etmek üzere İbn Abbâs'ı gönderdiği ve sonrasında kendisi bizzat gidip Hâricîlerle yaptığı münazarada ise, Hâricîlerin ilk başta tahkime razı oldukları için kendi küfürlerini

karşı çıkanların diğer bir kısım kurrâ olduğu şeklinde değerlendirme yapmaktadır. Yıldız, "Hâricîliğin Doğuşunda Kurrâ'nın Rolü", 276.

⁵⁸ Bk. Yıldız, "Hâricîliğin Doğuşunda Kurrâ'nın Rolü", 277.

⁵⁹ en-Nahl 16/91.

⁶⁰ Taberî, *Târîh*, 5/72; İbnü'l-Esir, *el-Kâmîl fi't-târîh*, 2/684-685; Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 2/355.

ikrar ederek tövbe ettikleri nakledilmektedir: “Biz senin dediğin gibi düşünüyorduk. Böylelikle küfre girdik. Bundan dolayı Allah’a tövbe edip geri dönüyoruz. Sen de bizim tövbe ettiğimiz gibi tövbe et ki tekrar sana biat edelim. Aksi halde sana karşı çıkar, muhalefet ederiz.”⁶¹

Aynı hadiseyi aktaran bazı rivayetlerde ise “kâfir olma” ithamı “günah” nitelemesiyle birlikte yer almaktadır: “Biz hakeme başvurduğumuz için günaha düştük (*esimnâ*), bundan dolayı kâfir olduk fakat tövbe ettik. Eğer sen de tövbe edersen seninle birlikte olur ve yanında yer alırız. Reddedersen, senden ayrılır ve biz de seni reddederiz.”⁶²

Daha uç ve nadir bir örnek olarak sayılabilecek diğer bir rivayette ise, İbn Abbâs ile olan münazarasında Hâricîlerin Hz. Ali’ye yönelik ifadeleri, imandan çıkma bağlamında aktarılmaktadır: “O mü’minlerin emîriydi. Fakat Allah’ın dininde tahkimde bulunduğunda, imandan çıktı. O halde küfrünü ikrar ettikten sonra tövbe etsin ki ona dönelim.” İbn Abbas’ın ise onlara: “İmanından şüphe etmeyen bir mü’min için küfrü ikrar etmesi gerekmez.” cevabını verdiği kaydedilir.⁶³

Buna karşın başka rivayetlerde Hâricîlerin ifadelerinde “küfür” ya da “kâfir olmak” nitelemesi bulunmamaktadır: “Biz büyük bir günah işledik fakat Allah’a tövbe ettik.”⁶⁴ İbn Abbas ile olan tartışmadaki ifadeler de benzer niteliktedir: “Allah’ın dininde insanları hakem kıldığımız zaman büyük günah işledik. Bizim tövbe ettiğimiz gibi o da tövbe ederse, düşmanımızla savaşmak için kalkar ve döneriz.”⁶⁵

Bazı rivayetlere gelince, tahkim kararı “dalâlet” ve “hata” olarak vasıflanırken, ne küfür ne de günah nitelendirmesine rastlanılmamaktadır. Örneğin Belâzûrî’nin aktardığı rivayetlerden biri şöyledir: “Sen bizi Allah’ın kitabına ve onunla amel etmeye davet ettin. Biz de sana icabet edip biat ettik. Böylelikle Cemel ve Sıffîn’de sana itaat etme yolunda öldürüldük ve öldürdük. Sonra Allah’ın emrinde şüphe ettin ve düşmanını hakem tayin ettin. Biz senin terk ettiğin emrin üzerineyiz. Sen ise bugün bunun dışındasın. Bu yüzden biz, bundan tövbe etmediğin ve kendinin *dalâlet* üzere olduğuna şahitlik

⁶¹ Taberî, *Târîh*, 5/66; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmîl fi’t-târîh*, 2/680; krş. (Müellifi Meçhul 3./9. yy.), *Ahbâru’l-devleti’l-Abbâsiyye*, nşr. Abdülazîz ed-Dûrî (Beyrut: Dâru’t-Tâlia, 1997), 40; Dîneverî, *el-Ahbâru’t-tvâil*, 208.

⁶² Krş. Taberî, *Târîh*, 5/84; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmîl fi’t-târîh*, 2/693; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-siyâse*, 1/168.

⁶³ (Müellifi Meçhul 3./9. yy.), *Ahbâru’l-devleti’l-Abbâsiyye*, 39; Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Kâmîl fi’l-lugâ ve’l-edeb*, thk. Muhammed Ebû’l-Fudayl İbrâhim (Kâhire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1417/1997), 3/122.

⁶⁴ Bk. İbn Abdurabbih, *el-İkdü’l-ferîd*, 2/232.

⁶⁵ İbn Abdurabbih, *el-İkdü’l-ferîd*, 2/233.

etmediğin sürece seninle değiliz.”⁶⁶ Aynı şekilde Minkârî'nin naklettiği ifadeler de küfür nitelemesinden yoksundur: “Biz hakemlere razı olduğumuz için hata yaptık ve yanıldık (*hatîetun ve zelletun*). Bu yüzden Rabbimize tövbe ettik ve bundan döndük. Sen de bizim gibi dön. Aksi takdirde senden berîyiz.”⁶⁷

Hız. Alî'nin bu ifadelerle karşılık verdiği cevap ise, nakledilen rivayetlerde yer alan nitelemeye paralel olarak değişkendir. Şöyle ki, tövbeye çağrılan Hız. Alî'nin verdiği cevap bazı kaynaklarda, “Rasûlullah'a imanımdan, onunla birlikte hicret etmemden ve Allah yolunda yapmış olduğum cihadımdan sonra küfre düştüğümü mü kabul edeceğim? Eğer dalâlete düşmüşsem o halde hidayete erenlerden değilim?”⁶⁸ şeklinde aktarılırken; küfür ithamı mevcut olmayan rivayetlerin devamında nakledilen cevap şöyledir: “Dalâlete düştüğüme dair şahitlik etmeme gelince, Allah korusun, Ben Müslüman olduğumdan beri aynı nizamdayım; yahut da hidayete erdiğim zamandan beri dalâletteyim(!) Bilakis Allah, sizi dalâletten hidayete erdirdi, küfürden ve cahillikten kurtardı.”⁶⁹ Minkârî tarafından nakledilen Hız. Alî'nin cevabında da yine küfür kavramına rastlanmamaktadır: “Yazıklar olsun size! Rıza gösterdikten ve ahit ve misaktan sonra dönecek miyim? Allah, ‘Anlaşma yaptığınız zaman Allah'ın ahdini yerine getirin ve Allah'ı üzerinize şahit tutarak pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın. Allah yaptıklarınızı bilir.’ buyurmuyor mu?”⁷⁰

Hâricîlerin Abdullah b. Vehb er-Râsıbî'nin evinde toplanıp savaşmak için hazırlandıkları esnadaki ifadelerinde de karşı kesimin “bid'at ve dalâlet” içinde olan bir topluluk olarak nitelendirildiği görülürken, buna karşın küfür ithamının mevcut olmaması dikkat çekici diğer bir husustur.⁷¹ Diğer bir rivayette ise Abdullah b. Vehb'in tahkim sebebiyle insanları küfre düşmekle itham ettiği görülmektedir: “Bu iki hakem Allah'ın indirdiğinden başkasıyla hükmetmişlerdir. Kardeşlerimiz de bu ikisine razı oldukları ve dinleri konusunda insanları hakem kıldıkları için küfre düşmüşlerdir (*kad kefera*).”⁷² Aynı şekilde, Hâricîlerin Nehrevân köprüsünde toplanıp diğer Müslümanlara gönderdikleri mektupta da küfür nitelemesi mevcuttur:

⁶⁶ Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 2/354.

⁶⁷ Minkârî, *Vak'atü Sıffîn*, 517. Belâzûrî'nin naklettiği diğer bir rivayet de benzer niteliktedir: “Allah'tan kork ve düşmanın ve bizim düşmanımıza git, hatandan Allah'a tövbe et ve verdiğin karardan dön.” Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 2/355.

⁶⁸ Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-târih*, 2/693; Taberî, *Târih*, 5/84; Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâil*, 208; Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 2/369; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/168.

⁶⁹ Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 2/354.

⁷⁰ Minkârî, *Vak'atü Sıffîn*, 517.

⁷¹ Bk. Taberî, *Târih*, 5/74; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-târih*, 2/685-686.

⁷² Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâil*, 203.

“Bizim davetimize uyanlar, Allah’ın emri konusunda insanları hakem tayin ettiler. Allah’ın kitabı ve Rasûlü’nün sünneti dışında hüküm verdiler. Bu yüzden küfre düştüler (*fe keferû*) ve doğru yoldan uzaklaştılar. Biz de aynı şekilde onlardan uzaklaştık.”⁷³ Hâricîlerin hem Hz. Ali ve taraftarları hem de Muâviye ve taraftarlarını küfürle itham ettikleri diğer bir rivayet de, “Siz ve Şam halkı yarış atı gibi küfürde yarışyorsunuz.”⁷⁴ şeklindeki suçlamadır.

Rivayetlerde rastlanan ithamlardan biri de müşriklik nitelemesidir. Örneğin Minkârî’nin naklettiğine göre, Hz. Ali’den teberrî eden Hâricîler onu müşriklikle suçlamışlardır.⁷⁵ Hz. Ali ordusu ile Hâricîler arasında gerçekleşen Nehrevân savaşının başında Hâricîlerin, “Müşrikler hoşlanmasa da Allah’tan başka hiç kimsenin hükmü geçerli değildir.”⁷⁶ şeklindeki sözleri, bunu doğrular niteliktedir. Bu savaşın öncesinde Hz. Ali’nin Hâricîlere elçi olarak gönderdiği Kays b. Sa’d b. Ubâde ile Ebû Eyyub el-Ensârî’nin şu ifadeleri, bu bakımdan manidardır: “Ey Allah’ın kulları! Sizler halkın karşısına çıkıp onlarla çarpışmak suretiyle büyük bir suç işlediniz. Sizin hakkımızdaki şahadetiniz, şirke düştüğümüz yönündedir. Şirk ise büyük bir zulümdür.”⁷⁷

İlk Hâricîlerin tahkime karşı tepkilerini resmeden tüm bu değişken ifadeler, küfür kavramının hata, günah, bid’at, dalâlet gibi kavramlara yakın ve hatta eşdeğer olabilecek derecede geniş bir anlam ağına sahip olduğunu göstermektedir. Gaiser’ın değerlendirmesine göre söz konusu suçlamalarla ilgili kavramların bu şekilde çeşitli olması, bu rivayetlerdeki küfür kavramının içeriğinin, makâlât eserlerinde ele alınış tarzının aksine, kesin olmaktan uzak olduğuna ve dolayısıyla zorunlu olarak “dinden irtidat” manasını taşımayabileceğine işaret etmektedir.⁷⁸ Bu bağlamda Gaiser’ın dikkat çektiği husus, Muhakkime’nin kullandığı şirk ve küfür kavramlarının, polemik bir ortamda söylenmiş birer abartı ve mecaz mahiyetinde olması ihtimalidir. Buna göre şirk ve putperestlik gibi suçlamalar, ilgili dönemde Yahudiler, Hıristiyanlar ve hatta daha sonraki dönemlerin Müslümanları arasında oldukça yaygın bir itham olmakla birlikte, bununla esasında putlara tapınma anlamında bir şirk kast edilmemektedir. Aksine putperestlik suçlamasıyla çoğu zaman, muhaliflerin putperestlerden daha iyi olmaması, inançlarının veya uygulamalarının monoteizm ile tutarsız olması ve bu nedenle muhaliflerin kendilerini putperestlerle eşdeğer hale getirdikleri ima

⁷³ Dîneverî, *el-Ahbâru’t-tvâl*, 204.

⁷⁴ Belâzûrî, *Ensâbü’l-êşrâf*, 2/348; Taberî, *Târîh*, 5/64; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 2/678.

⁷⁵ Minkârî, *Vak’atü Sıffîn*, 518.

⁷⁶ Dîneverî, *el-Ahbâru’t-tvâl*, 210.

⁷⁷ Dîneverî, *el-Ahbâru’t-tvâl*, 207.

⁷⁸ Adam Gaiser, “Takfir Re-examined: Polemic and Ambiguity in the Sources on the Muhakkima”, *Ibadi Jurisprudence: Origins, Developments and Cases*, ed. Barbara Michalak-Pikulska – Reinhard Eisener (Hildesheim - Zürich - New York: Georg Olms Verlag, 2015), 33.

edilmektedir. Diğer bir ifadeyle buradaki şirk suçlaması, gerçek anlamıyla bir putperestlikten ziyade, polemik bir kullanımı barındıran mecaz ve abartı içeren bir ifadedir.⁷⁹ Dolayısıyla bu ifadeleri doğrudan “çoktanrıcılık” suçlaması olarak görmek yerine, bu tür pasajların geçtiği bağlamın bütününe ve bunların karakterlerini dinî bir polemğin parçası olarak düşünmek gerekir.⁸⁰

Şirk ve küfür suçlamalarının polemik düzeyinde birer mecaz veya abartı olarak anlaşılabilmesine dair bu gözlem, Muhakkime’deki tekfir kullanımına ilişkin alternatif bir yorum sunmaktadır. Bu bakımdan Gaiser’ın Muhakkime’deki tekfirci tutumunu değerlendiren şu ifadelerini olduğu gibi nakletmek istiyoruz:

“Eğer bu tür suçlamalar Muhakkime tarafından yapılmış bir polemik ve abartı olarak görülebilirse, o zaman Haricilerin küfür ve günahı birbirine karıştırdıkları ve dolayısıyla muhaliflerini kâfirin hukuki eşdeğerleri olarak gördükleri şeklindeki makâlâtçı (*heresiographical*) iddia, en azından Muhakkime söz konusu olduğunda sorgulanır hale gelir. Buradaki nokta, tekfirin mutlaka günahkârın inanç durumu ve ardından inananlar topluluğuna üyeliği hakkında bir ifade olması gerekmediği, ancak günahkâr ile kâfir arasında bir denklem olmaksızın günahkârın günahının boyutu hakkında sadece retorik bir ifade olabileceğidir. Muhakkime’nin kaynakları olmadan bu soru kesin olarak cevaplanamaz. Bununla birlikte, daha sonra Muhakkime’ye ideolojik muhalifleri tarafından atfedilen saiklerin ve sebeplerin doğru olmayabileceğine dair güçlü ihtimal dahil olmak üzere, alternatif olasılıkları ortaya koymak yeterlidir. Elbette tarihi kaynaklar, Muhakkime’nin Ali’ye yönelik küfür suçlamalarını inançsızlık olarak göstermek için ortak bir çaba gösteriyor. Bununla birlikte bu tür girişimler, tutarsızlıkları, açık polemikleri veya anakronizmleri nedeniyle genellikle şu veya bu şekilde sorunludur.”⁸¹

Muhakkime’nin tekfir eyleminin zorunlu olarak irtidat manasında anlaşılabilmesine dair dikkate alınabilecek hususlardan birisi, sonraki süreçteki Hâricîlerin, muhaliflerin durumu hakkında ihtilafa düşmesi noktasındadır. Nitekim Nâfî b. Ezrâk, muhalifleri “müşrik ve kâfir” olarak nitelerken; buna tepki duyan Abdullah b. İbâz, onların “dinden çıkmış kâfirler” olarak değerlendirilemeyeceğini, fakat “nimet ve hükümlere karşı kâfir” (*Kuffâru bi’n-niam ve’l-ahkâm*) olduklarını, dolayısıyla şirkten berî olduklarını, diğer bir ifadeyle “nimete karşı nankörlük edenler” olarak nitelendirilmeleri

⁷⁹ Gaiser, “Takfir Re-examined”, 34.

⁸⁰ G.R. Hawting, *The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam From Polemic to History* (Londra: Cambridge University Press, 2004), 50.

⁸¹ Gaiser, “Takfir Re-examined”, 34.

gerektiğini ifade etmiş; Abdullah b. Saffâr (bazı kaynaklarda ise Ebû Beyhes) ise Nâfî'yi aşırıya kaçmakla suçlayarak kendisinden ayrılmıştır.⁸² Bu faktör, ilk Hâricîlerdeki tekfirin mahiyetinin dar bir manada “dinden çıkmışlık” yerine daha geniş boyutta değerlendirilebileceğini destekler niteliktedir. Ayrıca İbâziyye'nin kendisini diğer Hâricî alt fırkalardan ayırıştırarak Muhakkime'nin takipçisi olarak gördükleri hususu, İbâziyye'yle ön plana çıkan bu şekildeki küfür algısının Muhakkime için de söz konusu olma ihtimalini güçlendirmektedir.⁸³

Sonuç

Siyasî-itikadî fırkaların kelâmî boyuttaki fikirlerini ele alan milel-nihal ve makâlât türü eserler, fırkaların görüşlerini nakledeken çoğu zaman bunları tarihsel süreç, oluşum zemini ve kırılma evrelerinden kopuk bir şekilde, bazen de indirgemeci ve genellemeci bir yaklaşımla aktarmaktadır. Mezheplerin ve bunları oluşturan fikirlerin boşlukta doğmadığı, ayrıca süreç içerisinde bunların farklılaşarak ve dönüşerek kırılma evreleri yaşadığı bilinciyle hareket edildiğinde ise bu tür eserlerde yer alan bilgilerin sorunlu olabileceği gerçeğiyle karşılaşılmaktadır. Bu bakımdan Hâricîlik fırkasını “büyük günah işleyeni tekfir edenler” şeklindeki yaygın kanaat, ilk Hâricîleri sonraki süreçte oluşan itikadî nitelikli tartışmalar üzerinden okumanın ve genellemeci bir yaklaşımın ürünüdür. Zira söz konusu zaman diliminde henüz büyük günah meselesinin tartışılmadığı ve olayların daha ziyade siyasî mahiyet arz ettiği dikkate alındığında, yukarıda zikredilen bakış açısı tarihsel gerçeklikle uyuşmamaktadır.

Yukarıda naklettiğimiz rivayetlerden de anlaşılacağı üzere, ilk Hâricîlerin tekfirci tutumunun odağında bir yandan, ümmetin liderine karşı savaştığı için kâfir olarak sınıflandırılan Muâviye ve taraftarları, diğer yandan tahkimi kabul etmesi sebebiyle hata ve küfre düşmekle itham edilen Hz. Ali ile tahkime razı olanlar bulunmaktadır. Muâviye ve taraftarlarına yönelik tekfirci tutum, Hâricîlerin savaştığı kesimi, “Müslümanlara karşı olmak”, “Mü'minlerin emrine isyan etmek” gibi bir bakış açısıyla, “Müslüman-Kâfir” zıtlığına göre sınıflandırmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu algı, iman-amel ilişkisi ya da büyük günah-küfür ilişkisi tartışmasından bağımsız, siyasî bir çekişme zemininde anlaşılmalıdır. Hz. Ali ve taraftarlarına yönelik küfür ithamları ise, kâfir olarak görülen kesimle anlaştıkları zannına dayalı olarak tahkimi hata, günah ve dalâlet gibi nitelemeler etrafında oluşmaktadır. Her

⁸² Bk. Müberred, *el-Kâmîl*, 3/211; Taberî, *Târîh*, 5/568; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-târih*, 3/256; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 97. Hâricîlerin bu tartışmayla birlikte dört ayrı fırkaya ayrılışı hakkında bk. İbn Abdurabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 1/187.

⁸³ Gaiser da aynı şekilde böyle bir ihtimalin söz konusu olabileceği kanaatindedir. Bk. Gaiser, “Takfir Re-examined”, 36.

hâlükârda, Muhakkime-i Ūlâ'daki tekfirin boyutu, iman-amel ilişkisine dayalı olarak büyük günah işleyenin kâfir olması iddiasından bağımsız olarak ele alınmalıdır. Zira büyük günah işleyenin durumu hakkındaki tartışmalar, Hâricîlerin tekfirci tutumunun bir neticesi olarak diğer ekollerde tezahür etmesine karşın, ilk Hâricîlerin ortaya çıkışındaki tekfirci tutum doğrudan büyük günah meselesiyle ilgili ortaya çıkmış değildir. Diğer bir ifadeyle büyük günah meselesi, Hâricî tekfirciliğinin sebebi değil; sonraki süreçte gündeme gelen ve teorik çerçevede yer alan kelâmî bir tartışmanın sonucudur. Ayrıca küfür kavramının anlam çerçevesine bakıldığında, her küfür nitelemesinin mutlak olarak irtidat anlamını içermediği görülmektedir. Bu bakımdan ilk Hâricîlerdeki küfür suçlamasını, mutlak olarak dinden irtidat ithamını ifade etmenin ötesinde, "nimet küfrü" manasında da değerlendirme ihtimali söz konusudur. Bu yüzden Muhakkime'nin Hz. Ali ve taraftarlarını küfürle itham ederken hangi bağlamda söylediği net olmamakla birlikte, bu ihtimalin de göz önünde bulundurulması önemlidir.

Sonuç olarak tahkim olayıyla birlikte Hz. Ali'den ayrılıp Nehrevân'da ayrı bir fırka olarak teşekkül eden ilk Hâricîlerin -diğer adıyla Muhakkime-i Ūlâ'nın- tekfirci tutumu, ilerleyen aşamada genellemeci yaklaşımla bir etiket haline gelen Hâricî tekfirciliğinden bağımsız olarak, kendi tarihsel gerçekliği bağlamında anlaşılıp değerlendirilmelidir. Gerek tekfir olgusunun gerekse Hâricîlerin tepkilerinin doğru bir şekilde anlaşılması noktasında bu ayrımın farkında olmak, daha sağlıklı sonuçlar elde etmeye yardımcı olacaktır.

Kaynakça

(Müellifi Meçhul 3./9. yy.). *Ahbâru'd-devleti'l-Abbâsiyye*. nşr. Abdülazîz ed-Dûrî. Beyrut: Dâru't-Tâlia, 1997.

Abdurrâzık, Mahmûd İsmail. "Haricîler ve Tahkim Olayı Etrafındaki Tartışmalar", *Haricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*. haz. Adnan Demircan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015: 167-192.

Akbulut, Ahmet. "Hariciliğin Siyasî Görüşlerinin İtikadileşmesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (1989): 331-348.

Akoğlu, Muharrem. "Hâriciliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2000): 503-522.

Ayar, Kenan. "Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008): 45-88.

Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir. *el-Fark beyne'l-Firak*. Beyrut: Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, 1977.

Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. et-Tayyib. *Temhîdü'l-evâil fî telhîsî'd-delâil*. thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfe, 1987.

Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbü'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr – Riyâd Zirikli. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.

Beroje, Sahip. "İslâm Hukukunda İrtidat Cezasına Yeni Bir Yaklaşım". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/4 (2004): 308-323.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sıhah: Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabîyye*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1987.

Cübbâî, Ebû Ali. *Kitâbü'l-makâlât: İtikâdî Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*. çev. Özkan Şimşek - A. İskender Sarıca - Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.

Demircan, Adnan. "Ali b. Ebî Tâlib'i, Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine". *İSTEM Dergisi* 3/6 (2005): 51-58.

Demircan, Adnan. "Üçüncü Halife Osman'a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkılânî'nin Cevapları". *İSTEM Dergisi* 4/8 (2006): 9-20.

Demircan, Adnan. *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud. *el-Ahbâru't-tvâl*, thk. Abdulmun'im Âmir. Kâhire: Dâru İhyâu'l-Kitâbi'l-Arabî, 1960.

Ebû Hanîfe, Nûmân b. Sâbît. *el-Âlim ve'l-Müteallim: Kelami Tartışmalar*. çev. Mustafa Öz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâil. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*. thk. Helmut Ritter. Wiesbaden, 1980.

Fâris, Tâhâ Muhammed. *Beyne'l-küfr ve't-tekfîr fî dav'i'l-kitâb ve's-sünne*. Beyrut: Şirketü'r-Reyyân, 2015.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (1978): 245-275.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Mektebetü Tahkîki't-Tirâs. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.

Gaiser, Adam. "Takfîr Re-examined: Polemic and Ambiguity in the Sources on the Muhakkima", *İbadi Jurisprudence: Origins, Developments and Cases*. ed. Barbara Michalak-Pikulska – Reinhard Eisener. Hildesheim - Züriçh - New York: Georg Olms Verlag, 2015: 31-39.

Hawting, G.R. *The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam From Polemic to History*. Londra: Cambridge University Press, 2004.

Hüseyin, Tâhâ. *el-Fitnetü'l-kübrâ*. Mısır: Dâru'l-Ma'rife, 2007.

Izutsu, Toshihiko. *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*. çev. Selahattin Ayaz. b.y.: Pınar Yayınları, 2017.

Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.

İbn A'sem el-Kûfî. *el-Fütûh*. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1991.

İbn Abdürabbih, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî. *el-İkdü'l-ferîd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *Sahîhu ibn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnâvut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Ali Şîrî. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî – Müessesetü'l-İşrâk, 1999.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâluddîn. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadr, 1994.

İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Kitâbü'l-îmân*. İskenderiyye: Dâru İbn Haldûn, ts.

İbn Tıktakâ, Muhammed b. Alî. *el-Fahrî fi'l-âdâbu's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*. thk. Abdulkâdir Muhammed Mâyû. Beyrut: Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, 1997.

İbn Zekvân, Sâlim. *es-Sîre: Bir Hâricî/İbâdî Klasiği*. çev. Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek. *el-Kâmîl fi't-târih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.

İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.

İsfahânî, Rağıb. *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdalbaki Güneş-Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

Ka'bî, Ebû'l-Kâsım el-Belhî. *Kitâbü'l-makâlât*. thk. Hüseyin Hansu. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.

Kalaycı, Mehmet. "Çoklu Aidiyetlerin Toplamı Olarak Mezhep Olgusu: Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'i Özelinde Bir Tahlil". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 29/2 (2018): 209-230.

Kalhâtî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'îd el-Ezdî. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Seyyid İsmâil Kâşif. Umân: Saltanatu Umân, 1980.

Kılavuz, Ahmed Saim. *İman – Küfür Sınırı: Tekfir Meselesi*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.

Kur'an-ı Kerim Meali: Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri. çev. Mustafa Öztürk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

Kutlu, Sönmez. "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu". *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'esi I*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005: 391-440.

Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2008.

Minkârî, Nasr b. Muzâhim. *Vak'atu Sıffîn*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: el-Müessesetü'l-Arabiyyeti'l-Hadîse, 1382/1962.

Müberred, Muhammed b. Yezîd. *el-Kâmîl fi'l-lugâ ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebû'l-Fudayl İbrâhim. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1417/1997.

Onat, Hasan – Kutlu, Sönmez. "İslâm Mezhepleri Tarihi'ne Giriş", *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat – Sönmez Kutlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012: 19-60.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Abdulazîz Muhammed el-Vekîl. Kâhire: Müessesetü'l-Halebî, 1968.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967.

Timani, Hussam S. *Takfîr in Islamic Thought*. b.y.: Lexington Books, 2017.

Watt, W. Montgomery. "Conditions of Membership of the Islamic Community". *Studia Islamica* 21 (1964): 5-12.

Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Necef: Matbaatü'l-Ğurâ, 1939.

Yıldız, Harun. "Hâricîliğin Doğuşunda Kurrâ'nın Rolü", *EKEV Akademi Dergisi* 8/18 (2004): 263-282.

Yıldız, Harun. *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2016.